

Βασίλης Κρεμμυδάς

Ιστορικός - Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ*

☛ ➔ Το 17ο κιόλας, κυρίως όμως το 18ο, αιώνα ξανάρχισε η διαδικασία κάποιας αστικοποίησης στο χώρο οικονομικής δράσης του ελληνισμού, η οποία κινούνταν με εξαιρετικά βραδείς ρυθμούς (Ε. 14/75) τόσο, που ακόμη και στα μέσα του 20ού αι. δεν είχε φτάσει στις ολοκληρωμένες μορφές του δυτικού καπιταλισμού (Ε. 14/75).

– Έτσι, λοιπόν, κατά το 18ο αι. έχουμε το σχηματισμό κάποιας αστικής τάξης (Ε. 54/53, C. 356/56), η οποία από την αρχή αναπτύχθηκε υπό την ώθηση της οικονομικής δραστηριότητας των δυτικών στην ανατολική Μεσόγειο και ήταν, τότε, άμεσα εξαρτημένη από τους δυτικούς με μια οικονομική, αν όχι και άμεσα πολιτική, αποικιακή σχέση (Ε. 14/75, Α. 60/81 και 280/68, C. 359/56). Από τα μέσα του αιώνα όμως οι Έλληνες έμποροι αρχίζουν να γίνονται ανεξάρτητοι. Αφού έμαθαν την τέχνη του εμπορεύεσθαι από τους δυτικούς κατέληξαν, μερικοί απ' αυτούς, να γίνουν μεγάλες εμποροι που ασχολούνταν με το εξωτερικό εμπόριο (C. 352/56, Α. 222/73).

– Σε αυτήν, προφανώς, τη φάση της ανάπτυξής της είναι που η ελληνική αστική τάξη απόκτησε το διαβαλκανικό χαρακτήρα της: οι Έλληνες ήταν η αστική τάξη της Βαλκανικής· είχε στα χέρια της το εσωτερικό εμπόριο και, καθώς αναπτυσσόταν, παρέσυρε στην ανάπτυξη και τους βαλκανικούς λαούς, συμβάλλοντας έτσι στο σχηματισμό των ντόπιων αστικών τάξεων· οι Έλληνες έμποροι, δηλαδή, έπαιξαν για τους λαούς της βαλκανικής το

* Το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ είναι αυτό που διαβάστηκε στη Λευκάδα: μια καταγραφή των απόψεων του Ν. Σβορώνου, συγκροτημένων σε ενιαίο ιστοριογραφικό λόγο. Η διευκρίνιση είναι αναγκαία, επειδή είχα τότε, εκτός κειμένου, υποσχεθεί μια διαφορετική επεξεργασία, καταρχήν χρονολογική, αυτήν των απόψεων πριν από την έκδοση των Πρακτικών· είναι φανερό ότι αυτό δεν έγινε ακόμη (Μάιος 1991) δυνατό.

Οι αναφορές γίνονται μέσα σε παρένθεση με ένα γράμμα του Αλφαβήτου και με δύο αριθμούς. Ο πρώτος παραπέμπει στη σελίδα του αντίστοιχου δημοσιεύματος, σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα, και ο δεύτερος στο έτος της πρώτης δημοσίευσης αυτού που λέγεται.

A = «Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας», Αθήνα, Θεμέλιο, 1982.

C = «Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle», Paris, P.U.F., 1956.

E = «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας», Αθήνα, Θεμέλιο, 1976.

ρόλο που έπαιξαν γι' αυτούς οι δυτικοί (Ε. 58/53, Α. 268/79, C. 355/56).

— Στο επίπεδο των οικονομικών δραστηριοτήτων έχουμε να κάνουμε με μια αστική τάξη, που γρήγορα βέβαια, μέσα στο 18ο αι., ισχυροποιήθηκε και έγινε υπολογίσιμη οικονομική και κοινωνική δύναμη (Ε. 13/75)· έγινε μια εμπορευματική τάξη μέσα σε προκαπιταλιστικό πλαίσιο (Α. 268/79)· δεν μπόρεσε μάλιστα, για μεγάλο χρονικό διάστημα, να υπερβεί την εμπορική και χρηματιστική υπόστασή της (Α. 357/75).

Αυτό το κεντρικό χαρακτηριστικό της ελληνικής αστικής τάξης έχει την αφετηρία και προέλευσή του σε έναν και μοναδικό λόγο: κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, που, όπως είναι γνωστό, για μεγάλα διαμερίσματα της σημερινής ελληνικής επικράτειας παρατάθηκε έως τις αρχές του 20ού αι., η αυθαιρεσία και η όλη πολιτική της οθωμανικής διοίκησης έκανε δύσκολη (C. 356/56) ή σχεδόν αδύνατη (Α. 279/68) την επένδυση συσσωρευμένου εμπορικού και ναυτιλιακού κεφαλαίου σε ντόπια βιομηχανία (ό.π.), όπως γινόταν στην Ευρώπη (C. 356/56). Ούτε όμως στο εξωτερικό μπορούσαν οι εκεί Έλληνες αστοί να κάνουν κάτι ανάλογο λόγω των προστατευτικών μέτρων που λαμβάνονταν σε διάφορες χώρες (Α. 279/68). Πάντως, οι μεγελέμποροι ήταν λίγοι στον ελληνικό χώρο, επειδή η ζηλόφθονη αρπακτικότητα των πασάδων, τους έκανε να εγκαθίστανται έξω από τον οθωμανικό χώρο (C. 357-8/56).

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό της το απόκτησε από τη γένεσή της και το διατήρησε η ελληνική αστική τάξη και όταν οι Έλληνες έμποροι έγιναν ανεξάρτητοι από τους δυτικούς, όπως είδαμε προηγουμένως· πρόκειται για την, οικονομική καταρχήν, εξάρτησή της από τη Δύση, στην οποία έμεινε πιστή (C. 360/56). Ως ένα βαθμό, οι Έλληνες μεγελέμποροι και τραπεζίτες του εξωτερικού ήταν φυσικό να είναι προσδεμένοι στην αστική τάξη της χώρας όπου ζούσαν, γιατί αυτή ήταν οικονομικά κυρίαρχη· όπως, βέβαια, και οι μικροί και μεσαίοι έμποροι του ελληνικού χώρου ήταν εξαρτημένοι, και μάλιστα ακόμη περισσότερο από τους προηγούμενους, από βιομηχανικούς και εμπορικούς οίκους του εξωτερικού, επειδή δε διέθεταν επαρκή κεφάλαια για τις εμπορικές εργασίες τους. Γι' αυτούς όμως υπήρχε και μια έμμεση εξάρτηση από το ξένο κεφάλαιο, αφού ήταν οικονομικά εξαρτημένοι και από τους Έλληνες μεγελέμπορους και τραπεζίτες του εξωτερικού (C. 360-1/56).

— Απ' αυτήν την εξάρτηση η ελληνική αστική τάξη απόχτησε, στο οικονομικό επίπεδο πάντοτε, ορισμένα μόνιμα χαρακτηριστικά: να είναι εμπορευματικά και ουσιαστικά μεταπρατική και να διακρίνεται για οικονομική ανισορροπία και για έλλειψη συνοχής στο εσωτερικό της (Ε. 14/75, Α. 60/81, 279/68 και 280/68). Από τότε, αλλά ακόμη και σήμερα, υπάρχει χτυπητή οικονομική απόσταση ανάμεσα στις λίγες μεγάλες επιχειρήσεις και στο

πλήθος των μικρών και μεσαίων οικονομικών μονάδων που επικρατούν στη σύνθεσή της (Ε. 15/75). Πάντως, το οικονομικά πιο ισχυρό τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης ήταν και είναι (1975) έξω από τον ελληνικό χώρο. Απ' αυτό εξαρτάται η «εντός» μικρή και μεσαία αστική τάξη και αυτό συνιστά τη μεγάλη αστική τάξη, η οποία έχει ηγετικό ρόλο στην ελληνική οικονομία, πράγμα, που της εξασφαλίζει τη δυνατότητα να επηρεάζει τις κοινωνικές πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις (Ε. 15/75, Α. 230/73).

- Η νέα οικονομική πραγματικότητα στον ελληνικό χώρο και στους κόλπους του ελληνισμού στο σύνολό του είχε τις επιπτώσεις της στην οργάνωση της κοινωνίας. Ο σχηματισμός και η οικονομική ισχυροποίηση της αστικής τάξης ήταν, στο κοινωνικό επίπεδο, το νέο γεγονός. Αυτή λοιπόν η αστική τάξη συνέβαλε στην αποσαφήνιση των κοινωνικών δομών, όχι όμως τόσο ώστε να αλλάξει ριζικά τον ανάμεικτο και συγκεχυμένο χαρακτήρα των διευθυντικών ομάδων του έθνους (Ε. 13/75, C. 356/53). Η ίδια η ελληνική αστική τάξη παρουσίαζε και παρουσιάζει (1975), σε σύγκριση με τις προχωρημένες κοινωνίες της Δύσης, τη συγκεχυμένη εικόνα μιας μεσοαστικής κοινωνικής ομάδας που περιβάλλεται από το ρευστό νεφέλωμα ενός αστικού πληθυσμού ποικίλων απασχολήσεων, περισσότερο ή λιγότερο παρασιτικών (C. 359/56, Ε. 15/75).

- Η οικονομική ισχυροποίηση και η κοινωνική σταθεροποίηση της αστικής τάξης είχε ως άμεσο αποτέλεσμα να αρχίσει αυτή να συμμετέχει στη διοίκηση του έθνους, από το 18ο κιόλας αιώνα (Ε. 54/53). Από τη σχέση της όμως με το εξωτερικό υιοθέτησε το συμβιβαστικό πνεύμα της δυτικής μπουρζουαζίας (C. 361/53): η ελληνική αστική τάξη παραδεχόταν στο σύνολό της την ιδεολογία της δυτικής αστικής τάξης, με κάποιες μικροδιαφορές (Α. 227/73): αυτή, μαζί με τους διανοούμενους, ενστερνιζόταν και μετέφερε στους κόλπους του ελληνισμού το φιλελεύθερο πνεύμα της Δύσης, το στηριγμένο στο Λόγο, που θέτει τα θεμέλια της Επιστήμης (Α. 383/80, Ε. 23-24/75).

- Ο μεταπρατικός και συμβιβαστικός χαρακτήρας της ελληνικής αστικής τάξης φαίνεται καθαρότερα στην πολιτική της: τα χαρακτηριστικά της υποδεικνύουν απουσία ριζοσπαστικού πνεύματος στις κοινωνικές της προοπτικές και συμβιβασμούς στους πολιτικούς αγώνες που κατευθύνει (Ε. 18/75, Α. 60/81). Είναι όμως ο πρωταγωνιστής και το όχημα της εθνικής ιδέας και της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης (C. 359/56): το εθνικό ιδανικό της ελληνικής αστικής τάξης εγγράφεται στο φιλελεύθερο και πατριωτικό κίνημα που διαπερνά και ζωογονεί τα έθνη της Ευρώπης και της Αμερικής: σκοπός ήταν η ανάκτηση της ελευθερίας, με στήριξη στις ίδιες δυνάμεις, και η δημιουργία κράτους (Α. 277/73).

Είναι ένα κίνημα το οποίο ισχυροποιείται από την αντίθεση των Ελλήνων

καπιταλιστών, μέσα και έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με το οικονομικό σύστημά της (C. 359/56) μέσα μάλιστα στον ελληνικό χώρο οι μικροί και μεσαίοι έμποροι που καταπιέζονταν από τους Τούρκους ριζοσπαστικοποιούνταν ενώ αρκετοί από τους σημαντικούς εμπόρους επέτρεπαν ένα συμβιβασμό, μια συμφωνία με τις συντηρητικές ομάδες προυχόντων (A. 230/75): ήταν μια ριζοσπαστικοποίηση που οφειλόταν και στον ανταγωνισμό ανάμεσα στους μεγάλους Έλληνες καπιταλιστές και στους μικρούς και μεσαίους εμπόρους, οι οποίοι ήταν, μερικές φορές, εξαρτημένοι απ' αυτούς (C. 361/53). Αυτά τα ριζοσπαστικοποιημένα στοιχεία της ελληνικής αστικής τάξης, μαζί με τους προοδευτικούς διανοούμενους συνέχισαν το οργανωτικό έργο του Ρήγα και οργάνωσαν μυστικές εταιρείες (E. 63/53).

Κατά την Επανάσταση του 1821, στην οποία είχε πρωτοστατήσει, η ελληνική αστική τάξη ήταν ακόμη αρκετά αδύναμη και γι' αυτό υποχρεώθηκε να συμβιβαστεί με τους προκρίτους (A. 235/73). Το ενδεχόμενο να υποστηριχθεί η Επανάσταση από την ιεροσυμαχική Ρωσία ήταν ένας πρόσθετος λόγος που ωθούσε προς αυτόν το συμβιβασμό (A. 230/73). Ανεξάρτητα απ' αυτά, πάντως, ο επαναστατικός πολιτικός ρόλος της στο 1821 έδωσε στην αστική τάξη τη δυνατότητα να παρεμβαίνει έκτοτε πρωταγωνιστικά στις πολιτικές εξελίξεις (E. 17/75).

— Από την Επανάσταση η ελληνική αστική τάξη εξήλθε ακόμη πιο αδυνατισμένη (A. 285/68). Από κει και πέρα και ίσως γι' αυτό το λόγο η πορεία της χαρακτηρίζεται από συνεχείς συμβιβασμούς με την παραδοσιακή ολιγαρχία. Έτσι το φιλελεύθερο πνεύμα του πρώτου πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας κατέληξε στην εγκαθίδρυση μοναρχικού πολιτεύματος. Οι αγώνες για Σύνταγμα και κοινοβουλευτικό πολίτευμα κατέληξαν απλώς στη συμμετοχή της στην εξουσία, και το 1909 δεν ξεπέρασε τα όρια ενός συντηρητικού αναθεωρητικού φιλελευθερισμού που συχνά συμβιβάζεται με τη μοναρχία. Η οικονομική πολιτική της αστικής τάξης, μεταπρατική καθώς ήταν, επιβράδυνε την ολοκλήρωση των αστικών δομών (E. 18/75). Και όχι μόνον αυτό, αλλά επενδύοντας και στη γή έλεγχε τα οικονομικά του κράτους, κάτι που προκαλούσε σύγχυση στις κοινωνικές ομάδες και άμβλυne τις αντιθέσεις ανάμεσα στην παλιά ολιγαρχία και στη νέα ηγετική τάξη των αστών (E. 15/75). Απέναντι στα λαϊκά κινήματα επέδειξε πάντοτε δυσπιστία (E. 19/75). Ως οικονομικός και κοινωνικός σχηματισμός εμφανίζεται κομμένη στα δύο: εθνική αστική τάξη και αστική τάξη συνδεδεμένη με τη διεθνή οικονομία και με τη διεθνή αστική τάξη (A. 280/68).

— Όπως είναι γνωστό, κατά την Επανάσταση του 1821 εκδηλώθηκαν οι τάσεις φιλωρωσική, φιλογαλλική και φιλοαγγλική. Αυτές όμως, στην πραγματικότητα, προδύπηχαν και συνδέονται με τα έθνη που εμπορεύονταν στον ελληνικό χώρο και με τον τόπο εγκατάστασης των Ελλήνων εμπόρων.

Οι Έλληνες έμποροι επιζητούσαν την προστασία τους για να αποφεύγουν τα εμπόδια που έβαζαν οι Τούρκοι στο εμπόριό τους (Α. 229/73).

— Όπως είπαμε, η ελληνική αστική τάξη βγήκε εξασθενημένη από την Επανάσταση του 1821 και έτσι, κατά την πρώτη περίοδο της Μοναρχίας, έχουμε να κάνουμε με μια ολιγάριθμη αστική τάξη, συγκεντρωμένη στα ελάχιστα αστικά κέντρα της Επικράτειας: είναι κυρίως μικροβιοτέχνες και μικροέμποροι, καθώς και όσοι μετέρχονται ποικίλα επαγγέλματα, λίγο-πολύ παρασιτικά (Α. 241/ 77). Πρέπει να φτάσουμε στον Κριμαϊκό πόλεμο για να διαπιστωθεί ένα κίνημα φιλελεύθερης απόχρωσης, το οποίο προπαγάνδιζαν οι διανοούμενοι και η φρόνιμη και καιροσκοπική αστική τάξη (Ε. 85/53).

Στην επαναστατική έκρηξη του 1862 κανένας πολιτικός αρχηγός δεν αποφάσιζε να τεθεί επικεφαλής του γενικευμένου κινήματος, επειδή λαϊκές εξεγέρσεις οδήγησαν σε απόπειρες λαϊκής οργάνωσης, πράγμα που έκανε μεγάλο τμήμα της αστικής τάξης να μη θέλει να αναμιχθεί (Ε. 95/53). Η πολιτική ηγεσία της αστικής τάξης δεν μπόρεσε επικεφαλής της Επανάστασης παρά μόνον αφού άφησε να καταπνιγούν οι λαϊκές κινητοποιήσεις και αφού ενθαρρύνθηκε από την Αγγλία (Ε. 291/68).

— Το 1862 είναι το χρονικό σημείο, κατά το οποίο η ελληνική αστική τάξη αναπτύσσεται γρήγορα και στο εσωτερικό της Επικράτειας επηρεάζει την πολιτική ζωή, ενώ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πιέζει και πετυχαίνει δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις στην εκκλησία και στην κοινοτική διοίκηση· αυτή τη στιγμή η φιλελεύθερη κίνηση εξακολουθεί να είναι συνδεδεμένη με το εθνικό ζήτημα (Ε. 94/53). Η περίοδος 1865-1875 είναι αυτή κατά την οποία η αστική τάξη ισχυροποιείται οικονομικά και προσπαθεί να απαλλαγεί από την παλιά κάστα των προκρίτων και να προσαρμόσει την πολιτική της Ελλάδας στις νέες ανάγκες (Ε. 90/53).

— Η περίοδος 1875-1909 θεωρείται αυτή της νίκης της αστικής τάξης: η Επανάσταση του 1862 είχε προχωρήσει σε φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις και μετά το 1875 ακολούθησε μια περίοδος σχετικής πολιτικής σταθερότητας που ευνόησε την οικονομική ανάπτυξη. Εξάλλου έγιναν σοβαρές μεταβολές στην οικονομία που τροποποίησαν βαθιά τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων και γέννησαν νέες, ενώ συγχρόνως τονίστηκαν οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Για πρώτη φορά τώρα, με τη δημιουργία βιομηχανίας και με την ανάπτυξη των τραπεζών και της ναυτιλίας, η ελληνική αστική τάξη ξεπερνάει το εμπορευματικό στάδιο και μπαίνει, ως ένα βαθμό, στο καπιταλιστικό σύστημα της Ευρώπης (Ε. 100-102/53). Η πολιτική της είναι προσανατολισμένη στην αγγλική πολιτική, που κυριαρχεί στην ανατολική Μεσόγειο (Α. 248/77. Κατά την ίδια αυτή περίοδο αυξήθηκε ο αριθμός

των μικροαστών που όλο και περισσότερο σημαδεύουν την πολιτική ζωή (Ε. 102/53).

Αυτοί οι μεσαίοι είναι που, μαζί με το λαό, στράφηκαν προς το Δελιγιάννη, επειδή η οικονομική πολιτική του Τρικούπη ευνοούσε το μεγάλο κεφάλαιο και ήταν δυσβάσταχτη γι' αυτούς (Ε. 103/53, Α. 292/68). Κατά τη βενιζελική περίοδο, εκτός από την πολιτική και οικονομική, για πρώτη φορά η αστική τάξη επιχείρησε και κάποια κοινωνική μεταρρύθμιση (Ε. 153 και 115-6/53).

« Γενικότερα, σε όλο το 19ο και στις αρχές του 20ου αι. η ελληνική αστική τάξη έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη ζωή του έθνους. Οι ιδιομορφίες της όμως περιόριζαν τις πολιτικές προοπτικές της και τη δυνατότητα να τις επιβάλλει' ό,τι έγινε δηλαδή και κατά την Επανάσταση του 1821 (Α. 281/68). Κατά το Μεσοπόλεμο, πάντως, βασιλικοί και φιλελεύθεροι δεν εκπροσωπούν πλέον παρά τα συμφέροντα μιας ενιαίας αστικής τάξης που κυριαρχείται από τη διεθνή κεφαλαιοκρατία (Α. 253/77).

« Η ελληνική αστική τάξη έχει από τη γένεσή της, ορισμένα χαρακτηριστικά, άλλα κοινά με τις αντίστοιχες κοινωνικές τάξεις των υπανάπτυκτων ή των υπό ανάπτυξη χωρών και άλλα που είναι δικές της ιδιαιτερότητες: οικονομική, άρα και πολιτική, εξάρτηση από τις ξένες δυνάμεις, μεσιτικός χαρακτήρας στις αγορές της Εγγύς Ανατολής και της ανατολικής Μεσογείου — αργότερα και στη διεθνή αγορά — έντονος κατακερματισμός και ρευστότητα στη σύνθεσή της - με κυριαρχία για μακρό χρονικό διάστημα μιας πολυάριθμης μικρής αστικής τάξης — επομένως, άτολμη και συμβιβαστική πολιτική στην πάλη της ενάντια στους μεγάλους γαιοκτήμονες και στους προεστούς, αρχικά για τη συμμετοχή της στην εξουσία και στη συνέχεια για τη διατήρηση του ηγεμονικού ρόλου της. Οι πολιτικές και κοινωνικές προοπτικές της ελληνικής αστικής τάξης δεν ξεπέρασαν ποτέ το στάδιο του μεταρρυθμιστικού φιλελευθερισμού (Α. 358/75)